

Αντάρτες και συμμορίτες στα ακαδημαϊκά αμφιθέατρα.

(Εισαγωγή στον τόμο *Η Ελλάδα '36-49. Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο. Τομές και συνέχειες*, (Επιμ. Χάγκεν Φλάισερ), Αθήνα, Καστανιώτης, 2003, 25-36)

Το συνέδριο «**Η Ελλάδα 1936-1949. Δικτατορία - Κατοχή - Εμφύλιος: Συνέχειες και ασυνέχειες**» που έγινε στην Αθήνα το 1995, έχει μια ιστορική σημασία. Είναι το πρώτο συνέδριο που έγινε στην Ελλάδα και περιλάμβανε τον εμφύλιο πόλεμο στον τίτλο και στη θεματολογία του. Σήμερα φαίνεται παράξενο να επισημαίνεται αυτό. Χρειάστηκαν λοιπόν να περάσει ο μισός αιώνας μετά τα Δεκεμβριανά για να μιλήσουμε για τον Εμφύλιο; Πώς εξηγείται αυτή η αργοπορία;

Ας σκεφτούμε ότι τα δύο πρώτα συνέδρια για την πολύπαθη δεκαετία 1940-1950 έγιναν το 1978 στην Ουάσιγκτον και στο Λονδίνο. Δηλαδή με απόσταση μιας περίπου τριακονταετίας από τα γεγονότα στα οποία αναφερόταν. Όχι μεγάλη καθυστέρηση, παρά το μετεμφυλιακό κλίμα και τη δικτατορία. Και άλλα τραυματικά γεγονότα του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, όπως το Ολοκαύτωμα, τότε, την ίδια εποχή, στη δεκαετία του 70 και του 80 άρχιζαν να γίνονται αντικείμενο ιστορικού ενδιαφέροντος. Αξιζει όμως να σημειώσουμε ότι τα πρώτα εκείνα συνέδρια οργανώθηκαν μακριά από την Ελλάδα, στις αγγλοσαξονικές χώρες που είχαν εμπλακεί άμεσα και ήταν οι νικήτριες και στις δυο αναμετρήσεις εκείνης της δεκαετίας. Στην Ελλάδα, τέσσερα χρόνια μετά την μεταπολίτευση δεν είχαν ανοίξει ακόμη τα ακαδημαϊκά αμφιθέατρα για τα ζητήματα αυτά. Και ακόμη, τα συνέδρια οργανώθηκαν από την MGSA και την ΕΛΕΜΕΠ, δηλαδή από συλλόγους της ελληνικής διανοήσης στη Διασπορά¹. Όχι από κανένα ακαδημαϊκό φορέα στην Ελλάδα. Τα ελληνικά πανεπιστήμια και τα ερευνητικά κέντρα κρατούσαν κλειστά τα παράθυρα, καιρό μετά το λιώσιμο των ψυχροπολεμικών πάγων.

Το συνέδριο της Ουάσιγκτον, το μεγαλύτερο από τα δύο, χαρακτηρίστηκε από τον Γιάννη Ιατρίδη, έναν από τους οργανωτές του, ως η εκδοχή της ιστορικής ερμηνείας των ηττημένων. Η κρίση αυτή, διατυπωμένη με χιούμορ, προέρχεται από την υψηλή πολιτικοποίηση που χαρακτήριζε την ιστορική συζήτηση². Από ιστοριογραφική άποψη το συνέδριο αυτό αντιμετώπισε την σύγκρουση στην κατοχή ως την κορύφωση μιας κρίσης που

¹ John Iatrides (ed.), *Greece in the 1940s. A Nation in Crisis*, University Press of New England, Hanover and London 1981. Marion Sarafis (ed.) *Greece: From Resistance to Civil War*, Spokesman, Nottingham 1980. Και τα δυο μεταφράστηκαν και κυκλοφόρησαν στην Ελλάδα.

² Στον Ιατρίδη, και σε αυτά τα συμφραζόμενα, οφείλεται η πατρότητα της ιδέας για την ιστοριογραφία του εμφυλίου ως ιστορία των ηττημένων, την οποία ανέλαβε να εκλαϊκεύσει ο Γ. Μαυρογ., «ορδάτος» («Η Έρευνα των ηττημένων», Στην έκδοση του Βήματος-Νέων Εποχών *Πενήντα χρόνια μετά τον Εμφύλιο*, Αθήνα, Ερμής, 1999, 38-40), και ο Γ. Μαρίνος: «η Ελλάδα είναι η μόνη ίσως χώρα στον πλανήτη μας που την ιστορία των νεότερων χρόνων την έγγραψαν και συνεχίζουν να τη γράφουν οι ηττημένοι της αυτοαποκαλούμενης προοδευτικής αριστερής παράταξης» (Το Βήμα, 13.10.2002)

σοβούσε από την ίδρυση του ελληνικού κράτους. Άλλωστε ο στόχος αυτός δηλωνόταν στο δεύτερο σκέλος του τίτλου "*Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950. Ένα έθνος σε κρίση*" καθώς και στη φράση της εισαγωγής "Η Ελλάδα είχε αποβεί μια πυριτιδαποθήκη έτοιμη να εκραγεί". Το ζήτημα αποκτά πρόσθετο ενδιαφέρον αν λογαριάσουμε ότι στα ερμηνευτικά σχήματα τόσο της πολιτικής όσο και της οικονομικής ιστορίας της Ελλάδας, (η δημιουργία ολικών εξηγητικών σχημάτων, τότε ήταν της μόδας), η περίοδος 1940-1950 αποτελούσε μια ιστοριογραφική "ανωμαλία". Επομένως είτε παραλειπόταν³ είτε θεωρούνταν αποτέλεσμα του πολέμου στον οποίο ενεπλάκη η Ελλάδα, χωρίς άμεση συνάφεια με τις εσωτερικές κοινωνικές και πολιτικές της εξελίξεις⁴. Ο συσχετισμός της κρίσης αυτής με το Διχασμό εγγράφηκε στη λογική της κρίσης εθνικής ολοκλήρωσης⁵. Σε ελάχιστες μόνο περιπτώσεις η σύγκρουση αυτή αντιμετωπίστηκε μέσα στα πλαίσια μιας διεθνοποιημένης κοινωνικής πόλωσης που συγκλόνιζε τις ευρωπαϊκές κοινωνίες από το 1917.

Το πρώτο συνέδριο που οργανώθηκε στην Ελλάδα για την Κατοχή, ήταν το 1984. Χρειάστηκαν δηλαδή δέκα χρόνια από τη Μεταπολίτευση και δύο από την επίσημη αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης από την κυβέρνηση του ΠαΣοΚ το 1982. Ο τίτλος εκείνου του συνεδρίου ήταν "*Η Ελλάδα 1936-44. Δικτατορία-Κατοχή-Αντίσταση*". Η πρόσθεση της Δικτατορίας του Μεταξά και η αφαίρεση του εμφύλιου από τη θεματολογία του συνεδρίου είναι ενδιαφέρουσα. Μπορεί να εκληφθεί αφενός ως μια υπαναχώρηση σε σχέση με τα συνέδρια του εξωτερικού, αφετέρου ως δείκτης του πολιτικού θερμομέτρου της εποχής. Δηλαδή, με την ένταξη της περιόδου 1936-1940, η δικτατορία ερμηνεύεται ως ένα είδος εσωτερικής κατοχής που προηγείται της ξένης κατοχής, ενώ συγχρόνως επιτρέπει και την έμφαση στον αντιφασιστικό χαρακτήρα (ανεξάρτητα από τις ερμηνείες γύρω από το είδος του καθεστώτος του Μεταξά). Έτσι, η ενσωμάτωση της Αντίστασης επιτυγχάνεται με τους δοκιμασμένους ανά την Ευρώπη όρους όπου η αντίθεση στο φασισμό αποτέλεσε τη βάση της μεταπολεμικής δημοκρατικής συναίνεσης. Στο πολιτικό πλαίσιο της εποχής, με την περιοδολόγηση αυτή, εξυπηρετείται η γενεαλογία του «κράτους της δεξιάς», έκδηλη άλλωστε στη συζήτηση της Βουλής για την αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης..

Η εξήγηση του Νίκου Σβορώνου ότι οι συνθήκες δεν ήταν ακόμη ψυχολογικά ώριμες ώστε να επιτρέπουν την αποστασιοποίηση των μελετητών αλλά και της κοινής γνώμης από τον εμφύλιο, δεν φαίνεται πειστική. Έτσι κι αλλιώς, αν διαβάσει κανείς τις ανακοινώσεις⁶, ολόκληρη η περίοδος κρινόταν μέσα από το σχήμα της σύγκρουσης που οδήγησε στον εμφύλιο. Επομένως αν δεν ήταν ψυχολογικά ώριμες για τον εμφύλιο δεν θα ήταν ψυχολογικά

³ N. Mouzelis, *Facets of Underdevelopment*, London 1978 and *Politics in the Semi-periphery*, London 1986

⁴ G. Dertilis, "Terre, Paysans et Pouvoir économique (Grèce, XVIII-XX siècle)", *Annales* n.2 (1992)273-291, and n. 1 (1993)85-107

⁵ Georges Mavrogordatos, "The 1940s Between Past and Future", in John Iatrides, Linda Wrigley (ed.) *Greece at the Crossroads: The Civil War and its Legacy*, Pennsylvania, The Pennsylvania State University Press, 1995, 31-47

⁶ Χ. Φλάισερ και Ν. Σβορώνος (επιμ.), *Πρακτικά Α' Διεθνούς Συνεδρίου Σύγχρονης Ιστορίας, Η Ελλάδα 1936 - 1944: Δικτατορία - Κατοχή - Αντίσταση*, Μορφωτικό Ινστιτούτο ΑΤΕ, Αθήνα 1989.

ώριμες ούτε για την μελέτη της Αντίστασης. Οι αντιστάσεις του Σβορώνου αφορούσε περισσότερο την ψυχολογία της Αριστεράς, σε μια εποχή που καθώς ενσωματωνόταν η ίδια στο πολιτικό και ακαδημαϊκό σύστημα, επεδίωκε να εντάξει την ιστορία της Αντίστασης στην εθνική ιστορία. Πραγματικά, το μεταπολιτευτικό πνεύμα εξυγίανε την Αντίσταση αποκαθαίροντάς τη από τον εμφύλιο. Ο «αντάρτης» αντικατέστησε τον «συμμορίτη»⁷. Η Αντίσταση ήταν η φωτεινή και άσπιλη όψη αυτής της δεκαετίας, ο εμφύλιος η σκοτεινή και επιλήψιμη. Η Αντίσταση, σύμφωνα με το Σβορώνο αποτελούσε διαχρονικό χαρακτηριστικό του ελληνισμού. Ο εμφύλιος αποδιδόταν στις υποκινήσεις των ξένων ή ήταν «λάθος». Οι ιδέες αυτές αποτυπώνονται πολύ καλά στον τίτλο του νόμου για την αναγνώριση της Εθνικής αντίστασης το 1982. Κάθε λέξη έχει το νόημά της: «*Αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης του Ελληνικού Λαού εναντίον των στρατευμάτων κατοχής 1941-44*». Η περίοδος έως την απελευθέρωση, καθολική αντίσταση όλου του ελληνικού λαού, και οι εχθροπραξίες μόνο εναντίον των ξένων στρατευμάτων κατοχής. Έστω κι αν οι περισσότερες μάχες και τα θύματα προέρχονται από τις αντιπαραθέσεις με τους συνεργάτες των δυνάμεων κατοχής. Οι αντιδράσεις πάντως που προκάλεσε αυτός ο νόμος, ακόμη και με αυτές τις διατυπώσεις, και οι οποίες προήλθαν από το δεξιότερο κομμάτι της Νέας Δημοκρατίας, δείχνει ότι η διάθεση για γνώση δεσμευόταν όχι μόνο από τη διάθεση εξωραϊσμού του παρελθόντος, αλλά και ανακλαστικά, από τη μισαλλοδοξία της αντιπαραθέσεως. Ωστόσο δεν πρέπει να είμαστε άδικοι. Μια νέα εκκίνηση, όπως αυτή που επαγγελόταν το ΠαΣοΚ χρειαζόταν μια ενοποιητική εικόνα του παρελθόντος. Όχι μια διχαστική.

Τελικά, το πρώτο συνέδριο αφιερωμένο αποκλειστικά στον εμφύλιο πόλεμο έγινε την ίδια χρονιά, το 1984, στην αμέτοχη στις ελληνικές διαμάχες Κοπεγχάγη με την πρωτοβουλία του Όλε Σμίθ, με την προγραμματική δήλωση ότι η ιστορική ανάλυση του εμφυλίου πολέμου μπορούσε να συμβάλει στην συμφιλίωση που επιχειρούνταν τότε στην Ελλάδα⁸. Ακολούθησε κι άλλο συνέδριο στην Κοπεγχάγη, το 1987. Ωστόσο στην Ελλάδα θα χρειαζόταν να περάσουν πάνω από δέκα χρόνια, να μεσολαβήσει η κατάρρευση του κομμουνισμού το 1989 και να έλθει το 1995, για να ενταχθεί ο Εμφύλιος σε συνέδριο. Σ' αυτή την καθυστέρηση δεν μπορεί κανείς να επικαλεστεί τη δικτατορία. Η μεταπολιτευτική συναίνεση και η εξιδανίκευση της Αντίστασης καθυστέρησε τη συνολική μελέτη της δεκαετίας του 1940-1950 σχεδόν για μισόν αιώνα. Εδώ οφείλεται η σημασία της πρωτοβουλίας για το συνέδριο αυτό και η ιστορικότητα του τόμου αυτού που αποτελείται από επιλογή και επεξεργασία των ανακοινώσεων που εμφανίστηκαν εκεί. Είναι, εξάλλου, η μοναδική συμβολή της Ελλάδας στην επέτειο των 50 χρόνων από το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου.

Η ιστοριογραφία της δεκαετίας 40-50 είναι στενά συνδεδεμένη με τις εξελίξεις στην πολιτική. Πολλοί θεωρούν, μονοσήμαντα, ότι, ενώ έως το 1974

⁷ Αγγελος Ελεφάντης, «Προσλήψεις του εμφυλίου μετά τον εμφύλιο», στο βιβλίο του, *Μας πήραν την Αθήνα...*, Αθήνα, Βιβλιόραμα 2002, 99-112

⁸ Lars Baerentzen, John O. Iatrides, Ole L. Smith (eds.) *Studies in the History of the Greek Civil War, 1945-1949*, Museum Tusculanum Press, Copenhagen 1987. Ελληνική έκδοση: Ολκός, Αθήνα 1992.

κυριαρχούσε η εκδοχή των νικητών, δηλαδή η δεξιά οπτική, μετά το '74 επικράτησε η αριστερή εκδοχή, η οπτική των ηττημένων. Η αντίληψη αυτή είναι σχηματική. Βεβαίως έως το '74 στην Ελλάδα επικρατούσε η δεξιά αντίληψη. Αλλά και η αριστερή αντίληψη είχε το χώρο της, είτε στην υπερορία, όπου το ΚΚΕ ήταν ένα δίκτυο εξουσίας, είτε στα περιβάλλοντα και στις εκδόσεις της Αριστεράς στην Ελλάδα. Παρά το γεγονός ότι η πρώτη είχε τη δύναμη επιβολής του Κράτους, δεν κατόρθωσε να επιβάλλει μονοφωνία. Άλλωστε το παρελθόν προσλαμβάνεται σε διαφορετικά πεδία. Η λογοτεχνία, το μυθιστόρημα, αλλά και η ποίηση είχαν κάνει τον εμφύλιο αντικείμενο ενδιαφέροντος και στοχασμού πολύ πριν από τους ιστορικούς⁹. Και είναι δύσκολο να πει κανείς ποια από τις δυο οπτικές κυριαρχούσε εκεί γιατί η προβληματική ήταν πολύ πιο σύνθετη και με λεπτότερες αποχρώσεις. Κι ακόμη, οι προσωπικές, οι οικογενειακές και οι παρεϊστικές μνήμες δεν προσαρμόζονται με αυτές που καταλαμβάνουν το δημόσιο χώρο.

Εκείνο που άλλαξε το τοπίο είναι η διάσπαση και της Δεξιάς και της Αριστεράς κατά τη διάρκεια της δικτατορίας, η μεταπολίτευση και η ίδρυση ενός τρίτου πόλου που διεκδικούσε τον κόσμο της Αριστεράς, χωρίς να δεσμεύεται από την παράδοσή της. Τα γεγονότα αυτά χαλάρωσαν τους δεσμούς ανάμεσα στην παραταξιακότητα και στη μνήμη, ενισχύοντας μια αναθεωρητική οπτική τόσο στη Δεξιά παράταξη, όσο και στην Αριστερά. Ιδιαίτερα ο Εαμογενής κόσμος τριχοτομήθηκε (ΚΚΕ, Εσωτερικό και Πασόκ) με αποτέλεσμα οι κριτικές αποτιμήσεις να αναπτυχθούν με εκρήξεις μνήμης. Δηλαδή, η επιλογή πολιτικής ένταξης μετά τη δικτατορία είχε να κάνει με τη στάση απέναντι στη δεκαετία της αντίστασης και του Εμφυλίου. Πλήθος οι εκδόσεις απομνημονευμάτων, οι αντιστασιακοί σύλλογοι, τα μνημεία, οι εορταστικές εκδηλώσεις. Μαζί με την αναγνώριση και τη δικαίωση, οι άνθρωποι που έγραφαν για το παρελθόν και τις εμπειρίες τους κανόνιζαν τους λογαριασμούς τους απέναντι σε συντρόφους και αντιπάλους, διεκδικούσαν την αλήθεια τους, έλεγαν τη δική τους εκδοχή ιστορίας. Αποδείχτηκε δηλαδή ότι η σχέση μεταξύ της μνήμης και της πολιτικής ένταξης δεν είναι παθητική και μονόπαντη. Βεβαίως η εμπειρία στην περίοδο αυτή στάθηκε μήτρα πολιτικών εντάξεων. Αλλά και η επιλογή πολιτικής ένταξης στην μεταπολίτευση, κυρίως ανάμεσα στις συνιστώσες της κεντροαριστεράς, έπαιξε ενεργητικό ρόλο στη νοηματοδότηση της μνήμης και στον τρόπο της εκφοράς της. Αυτά βέβαια για τις γενιές που είχαν βιώματα. Για τις νεώτερες γενιές, η σχέση ένταξης και μνήμης ήταν υπόθεση ενεργητική και ζήτημα επιλογής. Ο ρομαντισμός της μεταπολίτευσης στις νέες γενιές βρήκε την ανταπόκρισή της στο ρομαντισμό των Καπετάνιων¹⁰ και στην εξιδανίκευση του Αρη Βελουχιώτη σε μορφή προδρομικού (ή αναδρομικού) Τσε Γκεβάρα.

Εδώ βέβαια θα πρέπει να υπομνήσουμε το ειδικό ρόλο που έπαιξε η ομάδα των ιστορικών που ήταν συνδεδεμένη με το ΚΚΕ Εσωτερικού (Νίκος

⁹ Βενετία Αποστολίδου, «Πώς η Λογοτεχνία διέσωσε την ιστορική Μνήμη», Στην έκδοση του Βήματος - Νέων Εποχών *Πενήντα χρόνια μετά τον Εμφύλιο*, Αθήνα, Ερμής, 1999, 63-67

¹⁰ Dominique Eudes, *Οι καπετάνιοι. Ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος 1943-1949*, Αθήνα, Εξάντας, 1975

Σβορώνος, Φίλιππος Ηλιού, Σπύρος Ασδραχάς). Έδρασε διπλά: και προς την κατεύθυνση της Αριστεράς, παίζοντας το ρόλο του εκπαιδευτή της στον ιστορικό ρεαλισμό, και προς την κατεύθυνση της ιστοριογραφικής κοινότητας υπερασπίζοντας μια επεξεργασμένη και ρεαλιστική αριστερή εκδοχή της Αντίστασης και του Εμφυλίου. Ο όρος *ρεαλισμός* εδώ δεν τίθεται τυχαία, ούτε αξιολογικά. Έγινε άλλωστε μεθοδολογική αρχή, η οποία προβλήθηκε τόσο προς την Αριστερά, όσο και προς την ιστορική κοινότητα με έναν έκδηλα κανονιστικό λόγο. Δηλαδή, απέναντι στους αριστερούς που ενστερνίζονταν την εκδοχή της προδομένης επανάστασης ή των απραγματοποιήτων δυνατοτήτων, προβλήθηκε η θέση ότι δεν νικήσαμε γιατί δεν μπορούσαμε να νικήσουμε, γιατί δεν το επέτρεπαν οι ιστορικές συνθήκες. Και όταν στα συνέδρια κάποιοι ρωτούσαν γιατί τότε η Αριστερά κατέφυγε στη ρήξη, δινόταν η απάντηση ότι η Αριστερά ήταν αναγκασμένη να οδηγηθεί στη σύγκρουση, γνωρίζοντας ότι θα χάσει, γιατί έτσι αντιλαμβανόταν το καθήκον της ως προκεχωρημένο φυλάκιο της παγκόσμιας επανάστασης. Και οι δυο απαντήσεις προβάλλονταν ως κανόνες ιστορικής μεθοδολογίας. Πέραν όμως από την επιβολή και την υπεράσπιση ενός συγκεκριμένου ερμηνευτικού πλαισίου για τη δεκαετία 1940-1950, η αποφασιστική συμβολή της ομάδας των ιστορικών αυτών ήταν το άνοιγμα των κομμουνιστικών αρχείων. Μερικές από τις πηγές που εικονογραφούν αυτό το εγχείρημα είναι δημοσιευμένες (ιδιαίτερα η δημοσίευση σειράς σημαντικών εγγράφων του ΚΚΕ για τον Εμφύλιο από τον Φίλιππο Ηλιού στην *Αυγή*, από τις 2 Δεκεμβρίου 1979 έως την 23^η Ιανουαρίου 1980). Άλλες, οι οποίες για πολλά χρόνια ήταν αφανείς, κατέληξαν στην δημιουργία των Αρχείων της Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας το 1992. Αυτή η ομάδα των αριστερών ιστορικών ήταν μια από τις τρεις ομάδες που μετέτρεψαν την εμπειρία της δεκαετίας 40-50 σε ιστοριογραφία.

Η άλλη ομάδα αποτελούνταν από Άγγλους ή Αμερικανούς βετεράνους οι οποίοι είχαν πάρει μέρος σε στρατιωτικές ή πολιτικές αποστολές, στο ελληνικό δράμα όπως ο Chris Woodhouse, ο Eddie Myers, ο Geoffrey Chandler, ο Rex Leeper¹¹. Η ιστορική τους ματιά κυμαινόταν ανάμεσα στον Ψυχρό Πόλεμο και στον Οριενταλισμό. Είναι χαρακτηριστικό το παρακάτω κείμενο που γράφηκε (ενδοϋπηρεσιακά) από τον Μάγιερς. «Οι Έλληνες είναι Ασιάτες. Δεν είναι Ευρωπαίοι. Δεν μπορείς να τους κρίνεις σύμφωνα με τα δικά μας ηθικά μέτρα και σταθμά. Ακόμα δεν έχω συναντήσει ένα τίμιο Έλληνα. Δεν μπορείς να τους εμπιστευθείς. Πρέπει πάντα να σκεφτεί κανείς, τι αλώτερα κίνητρα έχουν»¹². Ωστόσο στα βρετανικά πανεπιστήμια ως τη δεκαετία του '80, αυτά ακούγονταν, ως η νηφάλια και